

מתנה על מנת להחזיר במצוות צדקה

במסכת קידושין (ו ע"ב) אמר רבא: "הילך מנה על מנת שתחזירהו לי במכר קנה, בפדיון הבן בנו פדוי, בתרומה יצא ידי נתינה, לבר מקדושי אשה, לפי שאין אשה נקנית בחליפין".

בספר 'חלקת יואב' (יר"ד, סימן כא) וב'קובץ שיעורים' (קדושין, אות לו) כתבו אם נתן לעני צדקה על מנת להחזיר לא קיים מצוות צדקה. וסברתם היא, שבתרומה ובפדיון הבן המצווה היא עצם מעשה הנתינה, ונתינה ע"מ להחזיר נחשבת למעשה נתינה, משא"כ במצוות צדקה, שבה המצווה היא שיהיה לעני למלאות חסרונו, לכן במתנה ע"מ להחזיר אין מתקיימת המצווה, שהרי העני חייב להחזירה.

לכאורה יש להקשות על הנחה זו מדברי רבנו ירוחם (מובא בב"י, יר"ד, סוף סימן רנח) שכתב בזה"ל: "יש אומרים דמתנה ע"מ להחזיר שמה מתנה, לפיכך אם נשבע ליתן כך לצדקה, יכול ליתנה ע"מ להחזיר, ואינו נראה לי שכבר זכו בה עניים". והוסיף הש"ך (ס"ק כה) דהוא הדין אם אמר ליתן צדקה בלא שבעה, אינו יכול ליתנו ע"מ להחזיר מהאי טעמא שכבר זכו בה עניים, ודוקא לצדקה או לעניים, אבל נשבע ליתן להכרו שאינו עני, יכול ליתן ע"מ להחזיר ויצא ידי שבעתו כמבואר בסוף סימן רלח.

יש לכאור את מחלוקתם. יש אומרים' סוברים שבצדקה לא אמרנו אמירתו לעני כמסירתו להדיוט. דין זה נאמר רק לגבי הקדש שאמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט. ולכן אם נשבע לתת צדקה עדיין לא זכו בה עניים, ויכול אח"כ לתת את הצדקה ע"מ להחזיר. ויצא ידי שבעתו, כמו שנשבע לתת להכרו שאינו עני, שיכול אח"כ לתת ע"מ להחזיר כמבואר בהדיא בסוף סימן רלח. אך רבנו ירוחם חולק וסובר שגם בצדקה אמרנו לעני כמסירתו להדיוט, כדן אמירה בהקדש, דהווי כמסירה להדיוט כמבואר ברמ"א סעיף יג ובטור חור"מ, רמ"ג ב. לכן אם נשבע לתת צדקה כבר זכו בה עניים, ואינו יכול אח"כ לתת ע"מ להחזיר, כי בשבעתו או באמירתו לתת סכום מסוים לצדקה כבר זכו בה עניים, וממילא אינו יכול לחזור בו ולתת ע"מ להחזיר.

ויש לתמוה על כך. לדעת 'חלקת יואב' ו'קובץ שיעורים' הסוברים שבצדקה מתנה ע"מ להחזיר אינה נתינה, הרי כאשר נשבע לתת צדקה הוא מתכוון לקיים מצוות צדקה, וא"כ מדוע יש אומרים' דלעיל סוברים שיכול לתת ע"מ להחזיר, הרי בנתינה זו אינו מקיים מצוות צדקה וכיצד מתקיימת שבעתו. וגם רבנו ירוחם החולק, שאינו יכול לתת ע"מ להחזיר, היינו טעמא משום שבשבעתו או באמירתו לתת צדקה כבר זכו בה עניים, וממילא אינו יכול לחזור בו ולתת ע"מ להחזיר, משמע שאם תחילת נתינתו לצדקה היא ע"מ להחזיר, בנתינה זו מקיים מצוות צדקה.

ונראה ליישב קושיה זו. יש לחקור האם שבעתו של אדם לתת צדקה משמעותה נתינה לקיום מצוות צדקה, ועליו לקיים שבעתו עם גדר מצוות צדקה, או משמעותה השבעה היא נתינה בעלמא, ללא קיום מצוות צדקה, ועליו לקיים שבעתו ככל היוצא מפיו מצד גדר שבעה. נראה לומר שרבנו ירוחם ויש אומרים' דלעיל סוברים, שמשמעות השבעה היא לנתינה ללא קיום מצוות צדקה. מחלוקתם רק בזאת: יש אומרים' סוברים שמצד קיום השבעה יכול לתת במתנה ע"מ להחזיר, כפי שנפסק בשו"ע (יר"ד, רלח כג): "מתנה ע"מ להחזיר שמה מתנה אפילו בשבעות, לפיכך אם נשבע ליתן שום מתנה, יכול ליתנה כך" [מקור הלכה זו מרבנו ירוחם]. אך רבנו ירוחם חולק וסובר שדין זה אמור דווקא אם נשבע לתת לעשיר, אך בנשבע לתת לעני, אע"פ שמשמעות השבעה היא לנתינה בעלמא, ללא קיום מצוות צדקה, כבר זכה העני בדבר מצד הדין של אמירה לעני כמסירה להדיוט, ומכיוון שממון זה שייך כבר לעניים, אינו יכול לתת זאת ע"מ להחזיר.

יוצא אפוא, לפי הסבר זה, שהגדרון במחלוקתם אינו אם מקיימים מצוות צדקה במתנה ע"מ להחזיר, ודעת כולם היא שבנתינה ע"מ להחזיר אין מקיימים את מצוות צדקה. המחלוקת היא אם מתקיימת שבוטעת או נדרו לעני מצד גרדי שבוטעה ונדר, כאשר גותן במתנה ע"מ להחזיר.

אכן מדבר 'חכמת אדם' ניתן לדייק שאין המחלוקת בקיום מצוות צדקה. 'חכמת אדם' (קמח כו) כתב הלכה זו בזה"ל: "האומר ליתן מתנה לחברו אם הוא עני כנודר לצדקה ואסור לחזור בו, ולא מהני אם נותנו ע"מ להחזיר דתיכף באמירתו זכה בו העני". שינה וכתב "האומר ליתן מתנה", ולא כתב כרכבו ירוחם "האומר ליתן לצדקה", לומר לך שבדבריו לתת לצדקה הכוונה היא למתנה ללא קיום מצוות צדקה.

כהסבר זה יש לפרש גם את שנפסק בשו"ע (חור"מ, כו ג) שאם נדר לתת כך וכך לעניים יש מי שאומר שאין בי"ד מוציאין ממנו. רב האי גאון והסמ"ע מבארים: היינו טעמא שאין בי"ד מוציאין ממנו, משום שאין כופין על הצדקה דהווי מצוות עשה שמתן שכרה בצדה. 'קצות החושן' מביא את שיטת הר"ן הסובר שיש כפייה בנודר לצדקה, וסמך דבריו על האמור במסכת ראש השנה (ו ע"א) "בפיך" זו צדקה, "ומוצא שפתך תשמור ועשית" דרשו אזהרה לבי"ד שיעשוך. המאירי (ב"ק לו ע"ב) פירש לא כדברי הר"ן, "אזהרה לבי"ד שיעשוך" היינו עישוי בדברים עד שיאמר רוצה אני, יע"ש. נמצא שנחלקו אם יש דין כפייה על נדר של צדקה: האם כמו שאין כופים על עצם מצוות צדקה, כן אין כופים על נדר של צדקה, או האם דין נדר של צדקה נפרד הוא מעצם מצוות צדקה.

'קצות החושן' הקשה על הר"ן הסובר שכופים בנדר של צדקה. הרי הטעם שאין כופים על הצדקה היינו משום דהווי מצוות עשה שמתן שכרה בצדה, דכתיב "למען יברכך" וכו', וא"כ בנודר לצדקה מי לית ליה האי ברכה, ברכת ה'. וכי משום שנדר מתחילה לצדקה יפסיד ברכת ה', וא"כ גם בכגון זה הווי מצוות עשה שמתן שכרה בצדה.

תירוץ לקושיה זו מובא בספר 'טבעת החושן'. רש"י כתב במסכת חולין (קי ע"ב), שהטעם שאין בי"ד כופים על מצוות עשה משום שהתורה פירשה מתן שכרה לומר שהעונש אם לא תקיימנה הוא שלא תטול שכר. לפי זה, מתחילה לא נאמר דין כפייה במצווה זו, אלא בכוונה כתבה התורה שכרה כדי לא לכפות עליה. כל זה הוא דווקא במקום שנכתב בפירוש שכרה של המצווה, אבל בנדר, אפילו בנדר של צדקה, לא נכתב בפירוש כל שכר על קיום הנדר, וא"כ אין הנדר נחשב למצוות עשה שמתן שכרה בצדה, ויש לכפות עליו את קיום הנדר, כי הנדר ומצוות הצדקה הם שני דברים נפרדים.

לפי הסבר זה צריך עתה להבין מהי סברת רב האי גאון והסמ"ע שאין כופים בנדר של צדקה. מדוע לא יכפו עליו מצד קיום הנדר, שהרי לא נאמר בו מתן שכר.

ונראה להסביר מחלוקתם כך: לדעת רב האי גאון והסמ"ע, כאשר אדם נודר לצדקה, משמעות הנדר היא קיום מצוות צדקה על כל גרדי הצדקה שבה. וכיוון שבצדקה נכתב מתן שכר ואין כופים עליה, א"כ נדרו היה לתת צדקה מרצונו, ללא כפייה, ולא ניתן לכפות עליו לתת צדקה, שהרי אם נכפה עליו זאת הוא לא יקיים את נדרו, כי נדרו היה לתת ללא כפייה. לעומת זאת, הר"ן סובר שמשמעות נדרו של אדם לצדקה היא קיום "ככל היוצא מפיו יעשה" בגרדי דין נדרים. ולכן יש לכופו לתת צדקה כשם שכופים אותו לקיים את כל היוצא מפיו מדין נדרים.

והנה ביאור הלכה (סימן תרצד, ד"ה ליתן לפחות) מובא בשם הפמ"ג (משבצות תרצד א) שיש להסתפק בדין מתנות לאביונים אם מועילה בהן נתינה ע"מ להחזיר, ולא ביאר את צדדי הספק. לכאורה דין מתנות לאביונים הוא מדין צדקה, אלא שתיקנו לתת זאת בפורים. וא"כ כיצד כתבו בחלקת יואב וביקובץ שיעורים' דלעיל, כדבר פשנט ומוחלט, שבמצוות צדקה אין מועילה נתינה ע"מ להחזיר.

ונראה לומר שיש הבדל בין דין מתנות לאביונים לבין דין צדקה. כבר נכתב ב'קובץ שיעורים' (ח"ב, סימן כג ו) שיש שני סוגי מצוות: יש מצוות שעשייתן היא היא גוף המצווה, כגון שופר, לולב; ויש מצוות

שעיקרן הוא תוצאת המעשה, כגון פדיון שבוים, פריעת בעל חוב, פרייה ורכייה. בהבחנה זו יש נפקא מינה לכמה דינים, ואחד מהם הוא הדין של מצוות צרכות כוונה. במצוות שבהן עשיית המעשה היא גוף המצווה צריך כוונה, ולכן התוקע לשיר צריך לחזור ולתקוע; מאידך, בפריעת בעל חוב אם פרע שלא בכוונת מצווה, ודאי שאין צריך לחזור ולפרוע. כך גם במצוות פרו ורבו שבה העיקר הוא התוצאה, שיהיו לו בנים, אם לא כיוון לשם מצווה, אינו חייב לחזור ולהוליד בנים, שהרי התוצאה קיימת.

והנה במצוות צדקה כתבו האחרונים - 'אהבת ציון' (דרוש י) בשם הנב"י; שו"ת 'שער דעה' (ח"א נז); 'קובץ שיעורים' (פסחים, אות לא) - שאם נתן צדקה ולא כיוון לשם מצווה יצא ידי חובת המצווה, משום שעיקרה תוצאת המעשה. מאידך כתב בפמ"ג (משכ"ז תרצה א) שבמשלוח מנות ובמתנות לאביונים צריך כוונה לצאת ידי חובת המצווה. חייבים לומר שהפמ"ג סובר כדעת הרמ"א (או"ח, תרצה ד), שאם שלח מנות לדעהו ואינו רוצה לקבלן יצא ידי חובת המצווה. בשו"ת חת"ס (או"ח קצו) הסביר שפסק הרמ"א תלוי בשני הטעמים של מצוות משלוח מנות. אם הטעם הוא כדי למלאות חסרון סעודת חברו, הרי אם לא רצה לקבלם לא יצא ידי חובת המצווה, אך אם הטעם הוא כדי להרבות שלום ורעות, הפך דבר המן הרשע, מפורד ומפורד, הרי כיוון ששלח והראה חיבה ורעות לחברו, אע"פ שחברו לא רצה לקבלן יצא ידי חובתו.

לאור זה יש לומר כך גם לגבי מצוות מתנות לאביונים, שעיקרה בא להרבות חיבה ורעות לעניים, ואם העניים לא ירצו לקבל, יוצאים ידי חובת המצווה, כמו במצוות משלוח מנות איש לרעהו, משום שעיקר המצווה הוא עצם המעשה של גילוי חיבה ורעות. עולה מכאן שעיקרן של שתי מצוות אלו איננו תוצאת המעשה למלאות חסרונם, ולכן קבע הפמ"ג בשתי מצוות אלו שצריך כוונה לצאת ידי המצווה. בעקבות זאת יש מקום להבין את ספקו של הפמ"ג אם במתנות לאביונים ניתן לתת מתנה ע"מ להחזיר, שהרי אם עיקר המצווה הוא עצם המעשה, ולא תוצאת המעשה, יש לומר שגם בנתינה ע"מ להחזיר הנותן מגלה חיבה ורעות, או דילמא נתינה כזאת אין בה כדי לגלות חיבה ורעות. ואין כן במצוות צדקה של כל השנה, שבה עיקר המצווה הוא התוצאה, למלאות חסרון העני, ושם יודה פמ"ג שבנתינה ע"מ להחזיר אינו יוצא חובת המצווה.

בשו"ת 'בית הלוי' (דרוש א) מצאתי גישה שונה מן האמור לעיל. גישתו מתבססת על מה דאיתא במסכת ב"ב (י ע"א):

תניא היה ר"מ אומר: יש לו לבעל דין לומר לך, אם אלהיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם, אמור לו כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם. וזו שאלה שאל טורנוסורפוס הרשע את ר"ע, אם אלהיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם. אמר לו: כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם. אמר לו: אדרבה, זו מחייבתן לגיהנם. אמשול לך משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שכעס על עבדו וחבשו בבית האסורין, וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו, והלך אדם אחד והאכילו והשקהו, כששמע המלך לא כועס עליו, ואתם קרויים עבדים שנאמר "כי לי בני ישראל עבדים". אמר לו ר"ע: אמשול לך משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שכעס על בנו וחבשו בבית האסורין, וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו, והלך אדם אחד והאכילו והשקהו, כששמע המלך לא דורון משגר לו, ואנן קרויים בנים דכתיב "בנים אתם לה' אלהיכם". אמר לו: אתם קרויים בנים וקרויים עבדים; בזמן שאתם עושין רצונו של מקום, אתם קרויים בנים, ועכשיו אין אתם עושין רצונו של מקום. אמר לו: הרי הוא אומר "הלא פרוס לרעב לחמך, ועניים מרודים תביא בית", אימתי עניים מרודים תביא בית האידינא, וקאמר "הלא פרוס לרעב לחמך".

הקשה על כך בשו"ת 'בית הלוי', ונביא דבריו בלשונם:

לכאורה קשה טובא, הרי במסכת קדושין (ל"ז, ע"ב) פליגי ר"מ ור"י, דר"י אמר כשאתם נוהגים מנהג בני אדם קרויים בני אדם, וכשאתם נוהגים מנהג בני אדם קרויים בני אדם, ולדידיה תיקשה ממצות צדקה בזמן הזה, דהא בכ"ב תירץ ר"ע דמשום הכי איכא מצות צדקה משום דקרויים בני אדם.

אלא אם נתבונן בתשובתו של ר"ע נמצא שאמר לו שתי סברות, דבתחילה שאל טורנוסורפוס אם הוא אוהב עניים, מפני מה אינו מפרנסם, והשיב לו ר"ע כדי שניצול אנו בהם מדינה של גיהנם, הרי דהשיב לו ר"ע דהוא אוהב את העניים, ואם לא היינו מפרנסים אותם, היה מפרנסם בעצמו, רק רצה לזכות אותנו בזו המצווה, כדי שניצול אנו על ידה. ושוב השיב לו טורנוסורפוס אדרבה זה מחייב אתכם, משל למלך שכעס על עבדו וכו'. והרי תשובה גנובה היא זו, דהרי ר"ע השיב לו מקודם דאינו בכעס כלל על העני, ואדרבה עוד אוהבו, והאיך מדמה לו למלך שכעס על עבדו ונזר עליו שלא להאכילו, ובע"כ מוכרחים לומר שאותו רשע לא קיבל תשובת ר"ע הראשונה, והשיב לר"ע לפי דעת עצמו הנפסדה בראשונה דהוא בכעס על העניים, דלפי זה נתינת הצדקה מחייבת אתכם, והשיב לו ר"ע שנים דגם לפי זה נחא, דמשל למלך שכעס על בנו, ואנו קרויים בני אדם, ולבסוף הביא לו ר"ע ראיה מפסוק דהלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית, דאיירי בזמן הזה, דגם בזמן הגלות חייבים בצדקה, יהיה מאיזה טעם שיהיה, אם מטעם השני דאנו קרויים בני אדם או משום טעם הראשון דאינו בכעס כלל על העניים, ועכ"פ הא נחא גם לר"י, דאע"ג דס"ל דבאינם נוהגים מנהג בני אדם קרויים בני אדם, מ"מ שייך מצות צדקה משום דאנו קרויים בני אדם, והא דאינו מפרנסם הוא כדי לזכות אותנו במצוה זו של צדקה.

ובזה יתבאר לנו סברא מחודשת במה דכתבו רבותינו האחרונים דמצות צדקה מהני גם שלא לשמה, יותר מבכל שארי המצוות, דמה איכפת ליה לעני-המקבל, במחשבתו של הנותן, כיון דבין כך וכך מגיע לו עכ"פ הטובה ממנו. ולפי הנ"ל אין זה מוכרח דזה תלוי בהני שתי הסברות, דאם נאמר דהוא בכעס על העני, ואם העשיר לא היה נותן לו, לא היה הוא יתברך מפרנס להעני כלל, א"כ הרי בהנתינה לעני עושים לו טובה, ושייך שפיר הך סברא דמה איכפת ליה לעני במחשבתו של הנותן, כיון דעכ"פ מגיעה לו הטובה, אבל אם נאמר כטעם הראשון שהקב"ה אוהב להעני, ואם לא יתן לו העשיר, היה הקב"ה מפרנסו בעצמו, נמצא דאין עושים שום טובה להעני, ושוב הוי מצות צדקה ככל מצוות מעשיות שבתורה כהנחת תפילין וציצית וכדומה, דרק מעשה הנתינה בעצמה היא המצוה, ולא הטובה לעני, כיון דאין עושים לו שום טובה, ושוב צריכה להיות לשמה כמו בכל המצוות שבתורה.

מבואר אפוא בדבריו שלפי הסברה שהקב"ה אוהב את העניים, והעובדה שאינו מפרנסם היא כדי שניצול אנו מדינה של גיהנם, אין עיקר מצוות צדקה למלאות חסרון העני, אלא המצווה היא ככל המצוות המעשיות שבתורה, כהנחת תפילין וציצית, שבהן המעשה הוא גוף המצווה. לכן כתב שמצוות צדקה צריכה כוונה ככל המצוות המעשיות שבתורה. לאור זה יוצא שגם אם יתן צדקה ע"מ להחזיר יציא ידי חובת המצווה, כמו בפדיון הבן ובתרומה שיצא בהן ידי נתינה במתנה ע"מ להחזיר, משום שעיקר המצווה הוא המעשה עצמו ולא תוצאת המעשה. מסתבר שגם לפי סברה זו, הסוברת שמועילה נתינה ע"מ להחזיר, זה דווקא בצדקה לעני כמצווה בעלמא, אבל צדקה בגדר כפרה, כגון שקל, היינו מה שנותנים לגבאי צדקה, כמבואר בכ"ב (ט ע"א; י ע"א), בזה לא מהני ע"מ להחזיר. יעוין ביצפנת פענח (מתנות עניים, פ"ז א).

ראוי להוסיף, שגם לאותן שיטות שלפיהן בצדקה אין מועילה נתינה ע"מ להחזיר, היינו דווקא כשעד שהחזיר לא נהנה העני בשווה פרוטה, אך אם עד שהחזיר נהנה בשווה פרוטה ודאי יצא ידי נתינה, ככל נתינה של שווה פרוטה שיוצא בה ידי המצווה. ובקידושין פסק הרמב"ם (אישות פ"ה כד): "האומר לאישה הרי את מקודשת לי בדינר זה ע"מ שתחזירי לי, אינה מקודשת, בין החזירה בין לא החזירה. שאם לא החזירתו הרי לא נתקיים התנאי, ואם החזירתו הרי לא נהנית ולא הגיע לידה כלום". וכתב הר"ן על הלכה זו, אפילו נהנית האישה בשווה פרוטה קודם שהחזירה לו אינה מקודשת, כי מ"מ איהו לאו בהויא הנאה קאמר להתקדש בו. משמע שאם אמר בהויא הנאה, הווי קידושין. לכן כתב הרמ"א (אה"ע כט א) בשם רבנו ירוחם שאם נתן לאישה מתנה ע"מ להחזיר, ואמר לה בהנאה זו שאת נהנית תוך הזמן הרי את מקודשת לי, הווי קידושין.